

Van desurbanisatie in Zeeland naar een nieuwe periodisering van de Nederlandse geschiedenis

Piet van Cruyningen

Inleiding

Het onderzoek naar desurbanisatie in Zeeland heeft behalve drie monografieën ook een synthese opgeleverd, geschreven door de onderzoekers Paul Brusse en Wijnand Mijnhardt. Brusse en Mijnhardt zijn historici die zich niet alleen tot het onderwerp van hun studie beperken, maar de resultaten daarvan ook graag op andere discussies toepassen. Zo gaven ze ten tijde van de verschijning van hun boeken ongevraagd advies over het te voeren economische beleid in Zeeland. Dat leidde tot enige deining in Zeeland.¹

Ook de historische professie wordt door Brusse en Mijnhardt in hun synthese ongevraagd van advies gediend. In het laatste hoofdstuk komen ze met een nieuw sjabloon voor de Nederlandse geschiedenis. Het traditionele geschiedbeeld vinden zij te hollando-centrisch en te veel gebaseerd op evenementen uit de politieke geschiedenis. Ook pogingen om de Nederlandse geschiedenis meer vanuit Europees perspectief te interpreteren, kunnen hun goedkeuring niet wegdragen. Deze zouden er namelijk op neerkomen dat de Nederlandse ontwikkelingen afgemeten worden aan buitenlandse modellen, zoals de Franse Revolutie en de Britse Industriële Revolutie. Wat de schrijvers vooral dwars zit, is dat in deze beide benaderingen de achttiende en de negentiende eeuw er bekaaid afkomen. Die lijken alleen beschreven te kunnen worden in termen van verval en gebrek aan vitaliteit. Om daar verandering in te brengen, komen ze met een voorstel om de (vroeg)moderne Nederlandse geschiedenis te benaderen vanuit het concept urbanisatie. Daarmee wordt enerzijds recht gedaan aan de uniciteit van de Nederlandse ontwikkeling en kan die anderzijds ook goed in Europees perspectief worden geplaatst.²

¹ Zie hierover *Zeeuws tijdschrift*, LXII (2012) 1-2, 45-46.

² P. Brusse en W.W. Mijnhardt, *Towards a new template for Dutch history. De-urbanization and the balance between city and countryside* (Zwolle-Utrecht, 2011) 63-66.

Ik voel ook wel voor eerherstel van de achttiende en negentiende eeuw, en denk dat de ideeën van Brusse en Mijnhardt over urbanisatie en de veranderende balans tussen stad en platteland daartoe bij kunnen dragen. Misschien moeten we het zelfs in een nog breder kader plaatsen, maar daar kom ik verderop nog op terug. Eerst zal ik naar de onderzoeksresultaten van het project kijken en naar de manier waarop de auteurs via die resultaten tot hun voorstel voor een nieuwe interpretatie van de Nederlandse geschiedenis komen.

Pluraal Zeeland

De onderzoekers hebben zich wijselijk niet gewaagd aan een poging tot integrale geschiedschrijving. In plaats daarvan zijn drie monografieën geschreven over de economische geschiedenis, de politieke geschiedenis en de cultureel-religieuze geschiedenis van Zeeland tussen ongeveer 1700 en 1850. Ze hebben niet getracht daar een geïntegreerd geheel van te maken. In plaats daarvan hebben ze de door de onderzoeken gegenereerde data, die de grenzen bepalen van de mogelijkheden van menselijk handelen, geconfronteerd met de manier waarop de tijdgenoten hun ambities, ideeën en gedrag aanpasten aan de omstandigheden. Brusse en Mijnhardt noemen dat plurale geschiedschrijving.³

Die plurale geschiedschrijving heeft voor Zeeland goed gewerkt. Paul Brusses overzicht van de economische geschiedenis geeft een goed beeld van de economische en demografische neergang van de steden, waarbij opvalt dat Middelburg en Vlissingen het zeker tot eind achttiende eeuw economisch goed deden. Hij laat ook zien hoe het platteland vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw opbloeide. De balans tussen stad en platteland verschoof door twee van elkaar onafhankelijke processen: neergang van de steden door het kwijnen van handel en scheepvaart en opbloei van het platteland door groei van de agrarische sector. De politieke consequenties hiervan worden duidelijk door het werk van Jeanine Dekker: op het platteland verschoof de macht in het lokaal bestuur naar een elite van grote boeren. De invloed van de stad op het platteland werd kleiner. Arno Neele heeft de invloed van de veranderende economische omstandigheden aangetoond op de ambities en ideeën van de Zeeuwse elite. Die kwam aanvankelijk nog met plannen om handel en nijverheid te herstellen, maar legde zich uiteindelijk bij de feiten neer. Het belang van de landbouw werd ingezien en men ging zich richten op verbetering van de prestaties van die sector. Uiteindelijk werd het onbedorven platteland in de tweede helft van de negentiende zelfs de basis van een nieuwe Zeeuwse identiteit.⁴

De onderzoekers hebben niet heel Zeeland bestudeerd, maar alleen de steden Middelburg, Vlissingen en Zierikzee en de eilanden Walcheren en Schouwen. Voor die beperking valt veel te zeggen: de andere Zeeuwse steden waren veelal niet meer dan verzorgingscentra voor het omringende platteland (Goes, Tholen) en Veere was al aan het eind van de zeventiende eeuw een *ville morte*. De keuze voor de plattelandsgebieden Walcheren en Schouwen is ook goed verdedigbaar gezien de interessante verschillen

³ Ibidem, 35-36.

⁴ Ibidem, 35-62.

tussen de twee eilanden. Schouwen had grootschalige landbouw met een rijke boerenelite die veel politieke macht verwierf. De Walcherse boeren hadden over het algemeen kleinere bedrijven en hadden zeker tot eind achttiende eeuw politiek aanzienlijk minder in de melk te brokkelen dan hun Schouwse collega's.

Er was ook een aanzienlijk verschil tussen beide eilanden op cultureel gebied: de Schouwenaren namen de ideeën van de Verlichting over terwijl op Walcheren de orthodoxe, bevindelijke stroming van het protestantisme de overhand kreeg. Arno Neele verklaart dat verschil door het al dan niet aanwezig zijn van een culturele infrastructuur. Op Schouwen was het door de aanwezigheid van een elite van grote graanboeren mogelijk om daar leesgezelschappen en genootschappen op te richten. Bovendien had de elite van de Schouwse boeren ook toegang tot de genootschappen in Zierikzee, omdat die sinds het midden van de achttiende eeuw in verval verkerende stad de leden van het platteland nodig had om levensvatbare genootschappen te vormen. Op Walcheren daarentegen was de boerenelite te klein om de stichting van levensvatbare leesgezelschappen mogelijk te maken en de boeren kregen ook geen toegang tot de genootschappen in het deftige Middelburg. In plaats daarvan ontstond op Walcheren een alternatieve culturele infrastructuur van bevindelijke conventikels.⁵ Het verschil in de machtsbalans tussen stad en platteland bepaalde dus of de Verlichting al dan niet werd geaccepteerd op het platteland.

Dat is een plausibele verklaring voor het verschil tussen Walcheren en Schouwen. Maar laten we eens naar Zeeuws-Vlaanderen kijken. Zowel in het westen van dat gebied, het Land van Cadzand, als in het centrale deel, het Land van Axel, ontstond net als op Schouwen in de achttiende eeuw een elite van grote, rijke graanboeren.⁶ In het Land van Cadzand werden die vanaf de jaren groten getale lid van leesgezelschappen, in het Land van Axel gebeurde niets op dat vlak. In het Land van Cadzand werden die leesgezelschappen opgericht door vooruitstrevende predikanten. Het Land van Axel kende ook dergelijke predikanten, maar die kregen daar vaak moeilijkheden met hun veel orthodoxere gemeenten, waaronder ook grote boeren. In de negentiende eeuw zouden orthodoxe, afgescheiden groepen zelfs hun eerste diensten houden in schuren van zulke grote boeren.⁷ Verschillen in relaties tussen stad en platteland speelden hier niet, want Axel en Sluis waren beide onbeduidende plaatsjes. Dus blijft de vraag waarom de Axelse graanboeren zich vastklampten aan Brakel en Smytegeld, terwijl de Cadzandse akkerbouwers de werken van de 'oude schrijvers' naar de rommelzolder verbanden. Het verklaringsmodel van Neele werkt hier niet en eerlijk gezegd zou ik zelf ook geen alternatief weten, tenzij het ermee te maken heeft dat het Land van Axel als deel van het Commitimus nauwere banden met Walcheren had. Een antwoord op die vraag zou des te belangwekkender zijn omdat de in de periode 1750-1850 ontstane regionale verschillen tot ver in de twintigste eeuw hebben doorgewerkt. Schouwen en

⁵ A. Neele, *De ontdekking van het Zeeuwse platteland. Culturele verhoudingen tussen stad en platteland in Zeeland 1750-1850* (Zwolle-Utrecht, s.a.) 51-62.

⁶ P.J. van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam. Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850* (Wageningen, 2000); idem, 'Bevolking en economie van Axel in de achttiende eeuw', in: A.M.J. de Kraker, H. van Royen en M.E.E. De Smet, ed., *Over den Vier Ambachten* (Kloosterzande, 1993) 269-274.

⁷ Neele, *De ontwikkeling*, 58; J. Wesseling, *De geschiedenis van Axel* (Groningen, 1966) 283.

het Land van Cadzand waren vrijzinnig en liberaal, het platteland van Walcheren en het Land van Axel orthodox en antirevolutionair.

De nieuwe periodisering

Uitgangspunt van Brusse en Mijnhardt voor hun nieuwe benadering is het concept urbanisatie. In de zeventiende eeuw was de Republiek een uniek fenomeen. De kustgewesten Holland en Zeeland vormden het meest geurbaniseerde gebied van Europa en de steden waren ook nog eens verbonden in een unieke federale structuur, waarin vorst en kerk politiek waren uitgeschakeld. Zowel in economisch, politiek als cultureel opzicht week de Republiek sterk af van de rest van Europa. Dat gold overigens alleen voor de kustgewesten, die in het binnenland vertoonden veel meer overeenkomst met de rest van Europa. Het binnenland was veel meer agrarisch, minder verstedelijkt en de adel had er veel meer macht.⁸

Het inzetten van desurbanisatie in de achttiende eeuw leidde volgens Brusse en Mijnhardt een overgangperiode in, waarin de balans verschoof van stad naar platteland en van west naar oost. De steden en het westen krompen economisch, terwijl de oostelijke provincies en de landbouw de wind mee hadden. Ook de adel zou daarvan hebben geprofiteerd omdat door de opbloei van het boerenbedrijf ook hun bezittingen winstgevender zouden zijn geworden. In politiek opzicht had dat tot gevolg dat de adel onder de koningen Willem I en Willem II driekwart van de zetels in de Eerste Kamer bezette, zowat de helft van de zetels in de Tweede Kamer en ook in Provinciale Staten zeer prominent aanwezig was. In de tweede helft van de negentiende eeuw begon Nederland te industrialiseren en nam de urbanisatie ook weer toe, de balans tussen stad en platteland verschoof opnieuw, nu ten voordele van de stad. De 'long agricultural century' is volgens Brusse en Mijnhardt een fascinerende periode die het verdient zonder vooroordelen te worden bestudeerd.⁹

In grote lijnen kan ik me wel in die visie vinden, hoewel er nog onbeantwoorde vragen zijn. Hoe ging het bijvoorbeeld in een provincie als Zeeland, waar de adel al in de zeventiende eeuw uitgestorven was? Werden daar veel patriciërs in de adelstand verheven, kwamen daar edellieden uit andere provincies naartoe? Verder vraag ik me af of het in de eerste decennia van de negentiende eeuw economisch wel zo goed ging met de adel. In Oost-Nederland werden in die tijd opvallend veel adellijke landgoederen verkocht. Sommige daarvan werden gekocht door andere edellieden, sommige door burgers, maar vooral in Overijssel werden er veel in percelen opgesplitst en werd het Huis afgebroken. De boerderijen kwamen dan vaak in handen van boeren. In Gelderland hield de adel beter stand, maar ook daar kwamen grote landgoederen als de Cloese en de Wildenborch in handen van burgers. De oorzaak daarvan was volgens Jan Luiten van Zanden dat de pacht prijzen op adellijke landgoederen achterbleven bij de conjunctuur. Edellieden hadden kennelijk een paternalistische houding ten opzichte van hun pachters, wat leidde tot stabiele pacht prijzen, ook in tijden van stijgende rendementen in de landbouw.¹⁰ Van de pacht prijsstijgingen tot tweehonderd procent, waar

⁸ Brusse en Mijnhardt, *Towards a new template*, 67-75.

⁹ Ibidem, 98-99.

¹⁰ J.L. van Zanden, 'De opkomst van een eigenerfde boerenklasse in Overijssel, 1750-1850', A.A.G. *Bijdragen*, XXIV (1984) 105-128.

Kasteel Westenhove tussen Domburg en Oostkapelle. Het kasteel kwam in 1764 in handen van Jacoba van den Brande en haar echtgenoot Johan van de Perre, representant van de Eerste Edele van Zeeland. Zij bewoonden Westenhove in de zomermaanden (foto Sylvia Dorsman)

Brusse en Mijnhardt mee schermen, profiteerde de adel dus niet. Het valt ook op dat de actieve landgoedbezitters in de Achterhoek die heide ontgonnen en met nieuwe landbouwmethoden experimenteerden, veelal niet van adel waren (Staring, Brants, Sickesz).¹¹ Het zou wel eens zo kunnen zijn dat de aristocratisering van het bestuur in de tijd van Willem I – en dus het ter beschikking komen van betaalde ambten – een reddingsboei is geweest voor de adel die er niet in slaagde zijn bezit op commercieel verantwoorde wijze te exploiteren.

Probleem is dat er nog niet echt zicht is op de ontwikkeling van het grondbezit van de adel in het tijdvak 1750-1850. Voor Overijssel en Gelderland zijn er redenen om aan te nemen dat het niet zo goed ging, dat geldt ook voor Groningen, maar de Friese adel lijkt het beter te doen in deze jaren.¹² Harde cijfers zijn er pas vanaf de invoering van het kadaster. Uit vroeger jaren zijn er natuurlijk ook wel bronnen die zulke data kunnen opleveren, zoals verpondingskohieren en overlopers, maar tot nog toe hebben slechts weinigen zich aan de bewerking daarvan gewaagd. Een onderzoek naar de ontwikkeling van het adellijk grondbezit vanaf het midden van de achttiende eeuw zou zeer zinvol zijn.

De overgang naar de open access society

Er is nog een goede reden om de periode 1750-1850 eer te herstellen. In 2009 verscheen het belangrijke boek *Violence and social orders* van North, Wallis en Weingast.¹³ Het is onmogelijk om in dit korte bestek het betoog van dit rijke boek weer te geven, maar ik zal er enkele belangrijke punten uithalen. De auteurs stellen een conceptueel raamwerk voor om transities naar nieuwe sociale ordes te analyseren. In dit verband is vooral de overgang van belang van de *natural state* naar de *open access society*. De

¹¹ P.J. van Cruyningen, *Landgoederen en landschap in de Graafschap* (Utrecht, 2005) 55. A.Ph.R.C. baron van der Borch van Verwolde was een opvallende uitzondering in dit opzicht.

¹² Y.B. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen, 1993) 226.

¹³ D.C. North, J.J. Wallis en B.R. Weingast, *Violence and social orders. A conceptual framework for interpreting recorded human history* (Cambridge, 2009).

natural state wordt geregeerd door een coalitie van militaire, politieke, economische en religieuze elites. Die coalitie wordt bijeengehouden doordat de elites elk over privileges beschikken die het voor hen voordelig maakt de regering te steunen, maar waar de rest van het volk geen toegang toe heeft. Een mooi voorbeeld is het huidige Rusland met zijn coalitie van politici, geheime dienst, leger, oligarchen en de Russisch-orthodoxe kerk. In *open access societies* daarentegen zijn alle inwoners gelijk voor de wet en hebben ze toegang tot alle maatschappelijke velden, bijvoorbeeld om daar eigen organisaties (bedrijven, politieke partijen) op te richten. De staat ondersteunt dat zelfs door regelgeving en door het recht onpartijdig toe te passen.¹⁴

Open access societies zijn ontstaan in een moeizaam proces waarbij elites delen van hun privileges afstonden en veranderden in rechten voor uiteindelijk de gehele bevolking. Vandaag de dag zijn er een 25 *open access societies*, vooral in West-Europa en Noord-Amerika.¹⁵ Het zijn juist die 25 landen die in de laatste eeuwen een geweldige toename van de welvaart hebben meegemaakt. Dat was mogelijk door zowel economische als politieke democratisering. De landen die als eerste aan de randvoorwaarden voldeden om de transitie door te maken, waren volgens North, Wallis en Weingast Engeland, Frankrijk ... en de Republiek.¹⁶ In de loop van de achttiende en negentiende ontwikkelde Nederland zich dan ook tot een *open access society*. Dat gebeurde dus grotendeels in die lange agrarische eeuw. Herwaardering van die eeuw zou dus aan kunnen sluiten bij een onderzoeksagenda waardoor de Nederlandse geschiedenis goed in een internationaal kader is te plaatsen, en waarbij ook de eigenheid van de Nederlandse ontwikkeling naar een moderne samenleving kan worden benadrukt.

Conclusie

Brusse en Mijnhardt zijn pessimistisch over de kansen van hun sjabloon om een doorbraak te maken.¹⁷ Ik vrees dat ze daar gelijk in hebben. Niet alleen omdat de Nederlanders hun agrarische eeuw liever zouden vergeten, maar ook omdat historici over het algemeen een vrij behoudend volkje zijn. Ze doen niet zomaar afstand van hun geliefde cesuren. Toch zou het jammer zijn als hier niets mee gebeurde. Of je het nu vanuit het urbanisatieconcept bekijkt of vanuit de overgang naar de *open access society*, de periode 1750-1850 blijft een cruciale en fascinerende periode in de Nederlandse geschiedenis.

Een fascinerend onderdeel van die overgangperiode is de rol van de adel. Terwijl Nederland zich ontwikkelde tot een samenleving waarin een ieder uiteindelijk gelijke politieke en economische rechten verwierf, beleefde een traditionele geprivilegieerde bevolkingsgroep een bloeitijd. Dat geldt in elk geval op politiek gebied. Op economisch gebied is dat aanzienlijk minder zeker. De adelsgeschiedenis zou een belangrijke bijdrage aan de geschiedschrijving van dit tijdvak kunnen leveren door daar duidelijkheid in te brengen.

¹⁴ Ibidem, 18-21, 110-115.

¹⁵ Ibidem, xii.

¹⁶ Ibidem, 176-180.

¹⁷ Brusse en Mijnhardt, *Towards a new template*, 99.